

ТИПОЛОГІЯ ПРАВОСЛАВНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ НА ПРИКЛАДІ ТЕОРІЙ, ЩО ДОМІНУВАЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ У ХХ СТ.

THE TYPOLOGY OF ORTHODOX IDEAS ABOUT STATE ON THE EXAMPLES OF THEORIES WHICH WERE DOMINANT IN THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE 20TH CENTURY

Актуальність. Після отримання Томосу про визнання автокефалії Православної Церкви України (ПЦУ) постає питання про місце цієї Церкви в державі. Основними чинниками, які на це впливають, є бачення державою ролі православ'я в її житті (як конфесії загалом, так і ПЦУ зокрема) і, відповідно, ставлення православ'я до держави. ПЦУ, як молода адміністративна одиниця, ще не виробила свого власного чіткого, обґрунтованого та послідовного вчення про державу. Проблема ускладнюється тим, що Держава Україна вступає у взаємодію та зазнає впливу від представників Російської ПЦ в Україні. Тому постає необхідність знати теоретичні й практичні засади, які побутували чи побутують у Московській патріархії в її ставленні до держави загалом та Російської

Розкрито множинність і загальні тенденції поглядів православних богословів, діячів, ієрархів, включно з поглядами окремих осіб, якщо вони стали ключовими в історії подальшого розвитку поглядів на державу. Розкрито особливості умов та обставин, за яких отримують розвиток ідеологічні церковні напрямки традиціоналізму, фундаменталізму, ревнительства, модернізму та неоконсерватизму.

Ключові слова: Церква, держава, традиціоналізм, ревнительство, фундаменталізм, модернізм, неоконсерватизм, типологія.

We revealed the ideas' multiplicity and general tendencies in the views of Orthodox theologians, personalities, hierarchs, including the views of some individuals

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Post-graduate of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

держави зокрема. Це дає змогу як прогнозувати можливі варіанти подальших відносин тієї частини Російської ПЦ, яка знаходиться на теренах України, з Українською державою на сучасному етапі її розвитку, так і моделювати розвиток цих відносин.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання типологізації православних уявлень про державу передбачає розгляд кількох пластів і сфер дослідження.

Тематика ставлення Православної Церкви до держави досить часто побіжно артикулюється у різноманітних дослідженнях. Передусім це можна побачити в працях дослідників, які розглядають відносини між Церквою та державою. Зокрема йдеться про праці М. Шкаровського [Шкаровский М., 1999; Шкаровский М., 2010; Шкаровский М., 2014], М. Бабкіна [Бабкин М., 2006; Бабкин М., 2007; Бабкин М., 2008а; Бабкин М., 2008b; Бабкин М., 2011; Бабкин М., 2017], Б. Успенського [Успенский Б., 1994; Успенский Б., 1998], Я. Шапова [Шапов Я., 1996], К. Беренс [Behrens K., 2002], Д. Поспеловського [Поспеловский Д., 2003], М. Одінцова [Одинцов М., 1993], М. Лісового [Лисовой Н., 2001], ченця Максіана [Максиан (Архангельский), монах, 2002], Ю. Зуєва та В. Шмідта [Зуев Ю., Шмидт В., 2010], М. Смоліна [Смолин М., 2011; Смолин М., 2013а; Смолин М., 2013b], ігумена Веніаміна [Вениамин (Новик), иг., 1999а; Вениамин (Новик), иг., 1999b; Вениамин (Новик), иг., 1999c], Є. Холмогорова [Холмогоров Е., 2001], О. Шмемана [Шмеман А. прот., 1948; Шмеман А. прот., 2009].

Окремі автори роблять більший акцент на відносинах Церкви та політичних рухів (О. Верховський [Верховский А., 2003], О. Беглов [Беглов А., 2008]) чи політичних еліт (С. Філатов [Филатов С., 1994]). До того ж деякі з дослідників були учасниками певних подій, як наприклад, А. Карташов [Карташёв А., 1993а], П. Верховской [Верховской П., 1916], К. Зайцев [Зайцев К., свящ., 1947; Константин (Зайцев), архим., 1993], А. Левитин-Краснов [Левитин-Краснов А., 1977; Левитин-Краснов А., Шавров В., 1996]. Окремою темою, яку порушує низка дослідників, є позиціонування Москви як «Третього Риму». Йдеться, зокрема, про праці Л. Тихомирова [Тихомиров Л., 1999], В. Ципіна [Цыпин В. прот., 2001], М. Назарова [Назаров М., 2002;

as if they have become crucial in the history of the further development of views on the State. The peculiarities of the conditions and circumstances under which the ideological tendencies of traditionalism, fundamentalism, adherence, modernism and neoconservatism are shown.

Keywords: Church, State, traditionalism, adherence, fundamentalism, modernism, neoconservatism, typology.

Назаров М., 2005], М. Смоліна [Смолин М., 2013с]). Не меншу увагу авторів привертає міфологема «Святая Русь» (А. Карташов [Карташёв А., 1993b; Карташёв А., 2011], Т. Алфёров та ієром. Дионісій [Алфёров Т., свящ., Дионисий, ієром., 1998], М. Смолін [Смолин М., 2013с]).

Окремий внесок у вивчення зазначеної проблеми зробили передусім історики (В. Ципін [Цыпин В. прот., 2007], Д. Поспеловський [Поспеловский Д., 1996], П. Рогозний [Рогозный П., 2018], О. Щелкачов [Щелкачев А., 2006], О. Беглов [Беглов А., 2008], А. Кашеваров [Кашеваров А., 2005]), серед яких і безпосередні учасники описаних подій (А. Карташов [Карташёв А., 1991; Карташёв А., 1995а; Карташёв А., 1995b; Карташёв А., 1996], Л. Регельсон [Регельсон Л., 2017], А. Левитин-Краснов [Левитин-Краснов А., Шавров В., 1996; Левитин-Краснов А., 1977], Б. Титлінов [Титлинов Б., 1924], О. Введенський [Введенский А., прот., 1923]). Важливими є здобутки збирачів та дослідників першоджерел (М. Губонін [Губонин М., 1994], М. Бабкин [Бабкин М., 2007; Бабкин М., 2008а; Бабкин М., 2008b; Бабкин М., 2011; Бабкин М., 2017]).

Значну роль у вирішенні питання типологізації ставлення Православної Церкви до держави відіграли дослідники правового аспекту цього явища (О. Павлов [Павлов А., 1902; Павлов А., 2002], М. Суворов [Суворовъ Н., 1913], О. Ніколін [Николин А. свящ., 1997], В. Ципін [Цыпин В. прот., 2002]).

Безпосередньо питанням типології православних поглядів на державу займалися А. Рогозянський [Рогозянский А., 29.09.2008; Рогозянский А., 18.09.2008; Рогозянский А., 22.09.2008], окремими питаннями Ю. Чорноморець [Чорноморец Ю., 2011], Григорій (Лурье) [Григорий (Лурье), еп., 27.01.2012; Григорий (Лурье), еп., 30.01.2012; Григорий (Лурье), еп., 02.02.2012], прпмц. Марія (Скобцова) [Мария (Скобцова), прпмц., 2010], О. Саган [Саган О., 1999; Саган О., 2006]

Серед усіх названих дослідників, які зробили вагомий внесок у висвітлення історії відносин між Церквою та державою, їх теоретичним засадам, лише одиниці наблизились до компаративного аналізу розуміння різними богословськими течіями, що існували в Московському патріархаті у ХХ ст., питання відносин Православної Церкви та держави. Досліджень, які б розглядали ставлення Православної Церкви до держави при різних політичних системах та режимах, не знайдено.

Метою статті є порівняльний аналіз різних підходів до бачення держави Православною Церквою в умовах країни, де

при відносно стабільному територіальному та етнічному складі населення відбулося (протягом ХХ ст.) кілька змін форм правління та політичних режимів (Російська Імперія, СРСР, Російська Федерація), а Церква, вступаючи у взаємодію з державною владою, зазнавала впливу з її боку і сама впливала на державу. Для реалізації поставленої мети обрано відносно короткий і достатньо розроблений в історіографії період, що сьогодні має високий рівень верифікації.

Мета зумовила конкретні завдання, а саме:

- здійснити типологізацію оцінки ролі держави в житті Церкви та суспільства загалом із погляду богословів, окремих діячів чи груп мислителів Російської ПЦ у ХХ ст.;
- з'ясувати на прикладі Росії ХХ ст. вплив громадського та політичного життя країни на формування православних поглядів на державу;
- установити остаточний результат розвитку уявлень Православної Церкви про державу, що сформувався на кінець ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початок ХХ ст. Російська ПЦ уже вирішила для себе питання моделі відносин між Церквою та абсолютистською монархічною державою. Вона сприйняла й творчо опрацювала візантійську спадщину релігійно-політичної думки та виробила власні підходи. На цей час було вже пройдено помітну еволюцію від візантійських ідеалів симфонії влад у державі до релігійного обґрунтування системи абсолютистської монархії з колегіальними виконавчими органами, до яких було віднесено й Церкву в особі «Святійшого Правлячого Синоду». Також значної еволюції зазнало питання, яке було надзвичайно актуальним у ХХ ст., а саме – ставлення до світської влади та можливості спротиву їй. До початку ХХ ст. РПЦ вже обґрунтувала з релігійною аргументацією неможливість спротиву владі й державі. Увесь комплекс поглядів, який сформувався на цей час, разом із впливом держави сприяли утвердженню в середовищі віруючих релігійно-політичного типу, який найбільше відповідає традиціоналістській моделі.

Але вже початок ХХ ст. ознаменувався значним послабленням зв'язку між РПЦ та російською монархією. У 1901 р. відбулися зміни в богослужбовому житті Російської ПЦ — було суттєво змінено чинопослідування двох архиєрейських присяг та скорочено молитовне поминання царя [Служебникъ, 1913, с. 81]. Загалом думка про необов'язковість монархічного устрою для держави озвучувалася все частіше — як у наукових колах [Суворовъ Н.,

1913, с. 212–214], так і серед єпископату й пересічного духовенства [Карпук Д., 2012, с. 61]. Відокремлення від держави з погляду духовенства означало звільнення від імператорського впливу на Церкву. Тому воно, по суті, прирівнювало царя до решти мирян, вважаючи його лише «першим мирянином», «першим чадом Церкви». У період Лютневої революції цей вплив духовенства на світогляд мирян було використано для закріплення у свідомості віруючого народу факту повалення монархії.

Незважаючи на фактичну відсутність зречення від престолу дому Романових, Синод вилучив із богослужбових чинів поминання царського дому. Таким чином, царська влада фактично підлягала в Церкві (і відповідно, в суспільстві, державі загалом) церковно-молитовному забуттю і стала згадуватись у минулому часі. Як наслідок, діями Синоду, незважаючи на юридичну й фактичну невіршеність питання, була ліквідована можливість продовження монархічного устрою держави. Тобто для Російської ПЦ революція набула незворотного характеру.

Св. Синод РПЦ офіційно оголосив революційні події лютого-березня 1917 р. «Звершеною волею Божою» [Божією милостію Святїйший Правительствующій Синодъ вѣрнимъ чадамъ Православной Россійской Церкви, 1917, с. 57] і початком «нового державного життя» [Опредѣленія Святїйшаго Синода, 1917, с. 58]. Це послання професор Петроградської Духовної академії Б. Тітлінов схарактеризував як «послання, яке благословило нову вільну Росію» [Титлинов Б., 1924, с. 56], а генерал А. Денікін — як таке, що «санкціонувало звершений переворот» [Деникин А., 1921, с. 10]. Поминання імператора за богослужінням було скасовано. Державні органи влади вже поминалися не на першому місці, а на другому – після церковного священноначалля [Опредѣленія Святїйшаго Синода, 1917, с. 58–59].

Одночасно зі збереженням класичних для Православної Церкви поглядів на державно-церковні відносини (теорія симфонії, богоданності влади та ін.) відбулося звільнення від на шарувань, які привнесла система абсолютистської монархії. Принцип спротиву владі при її неналежному ставленні до Церкви був використаний на практиці, коли Російська ПЦ після багаторічних утисків і звернень до царя про скликання Помісного Собору і відновлення нормального канонічного устрою отримувала з боку держави тільки подальші відтермінування або ігнорування її потреб. Це призвело до того, що традиційний зв'язок між монархією та Церквою (відповідно до моделі «симфонії» – патріархом) вже не було сенсу підтримувати.

Досить показовим є і ставлення членів Собору до розстрілу колишнього імператора з сім'єю. У своїй проповіді патріарх Тихон жодного разу не назвав Миколу II «помазаником Божим», але двічі — «колишнім государем». Жодним словом не було згадано про вбивць як про тих, хто підняв руку на царя як на «помазаника Божого» [Бабкин М., 2008а, с. 14–15].

Коли на соборі у 1917 р. розглядали питання релігійності самої держави [Николин А. свящ., 1997, с. 367], то учасники дійшли думки, що держава не повинна втручатися у внутрішні справи Церкви (п. 2; п. 5), державні закони, які регламентують діяльність Церкви, мусять бути узгоджені з Церквою (п. 4), а певні посадовці (глава російської держави, міністр сповідань, міністр народної освіти та їхні заступники) мусять бути православного віросповідання (п. 7). Також держава повинна була визнавати церковне укладення шлюбу на рівні з державним (п. 14). Отже, у рішеннях соборян відобразилося бажання бачити в майбутньому державу, яка б тісно співпрацювала з Церквою, але не претендувала на її свободу та права. Зауважимо, що даний документ уже під час створення був задуманий насамперед декларативний, який вказує на очікування, але не призначається для впровадження у практику в умовах початку комуністичного терору. Таку релігійно-політичну тенденцію в Російській ПЦ можна схарактеризувати як помірний фундаменталізм.

Зламним етапом у сприйнятті держави православними в Росії став період після публікації митрополитом Сергієм (Страгородським) «Послання Заступника Патріаршого Місцєблєститєля митрополита Нижньогородського Сергія і Тимчасового при ньому Патріаршого Священного Синоду „Про ставлення Православної Російської Церкви до існуючої цивільної влади“» [Губонин М., 1994, с. 510]. Серед іншого, у цьому документі митрополит Сергій викриває прихильників старого режиму, які якщо не ототожнювали, то не могли собі уявити Російське Православ'я у відриві від монархії, вказуючи, що вони не можуть розпізнати «знамень часу». Далі в цьому ж листі вказано, що для уникнення постійної конфронтації між Російською Церквою та Радянською Державою закордонним ієрархам необхідно запевнити владу у своїй лояльності до неї [Губонин М., 1994, с. 512].

Але «Декларація» була неоднозначно сприйнята як прихильниками патріархальної Церкви, так і її опонентами. Обновленський Синод Православної Російської Церкви розцінив Декларацію як свою велику ідеологічну перемогу на фронті

суспільно-церковних відносин [Шапов Я., 1996, с. 229]. Послання викликало бурхливу реакцію в церковному середовищі як в СРСР, так і за кордоном. Значна частина духовенства й мирян у Росії не прийняли «Декларацію». Деякі єпархії у відповідь видали так звані «отложения» [Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия, 1971, с. 7]. Деякі православні мислителі, наприклад Миколай Бердяев, поставилися до Послання прихильно. Є свідчення (проте не цілком надійні), що Патріарший місцеблюститель митрополит Петро (Полянський) також прихильно поставився до Декларації Сергія [Шапов Я., 1996, с. 243].

Також ми можемо бачити ставлення до комуністичної влади з боку репресованих єпископів РПЦ. Послання «Соловецьких єпископів», схвалюючи «сам факт звернення Вищого Церковного Управління до влади із запевненням у лояльності Церкви до радянської влади у всьому, що стосується цивільного законодавства та управління», не могло «прийняти і схвалити послання загалом». У посланні зроблено висновок, що «Вища церковна влада, ручаючись за лояльність Церкви щодо держави, відкрито повинна буде заявити владі, що Церква не може миритися з втручанням у сферу чисто церковних відносин держави, ворожої до релігії» [Шапов Я., 1996, с. 232–234]. Значна кількість духовенства, зокрема згодом канонізовані РПЦ як новомученики, сприйняли «Декларацію» та «сергіанство» як «порушення догматичного вчення про Святу Церкву» [Польській М., 1948, 79].

До кінця 1927 р. основна організована опозиція щодо курсу митрополита Сергія склалася навколо Ленінградського митрополита Іосифа (Петрових), який перебував тоді у Ростові. Його прихильники часто іменуються «іосифлянами». Надалі радикальна права опозиція до «сергіанства» розвинулася в широкий розрізнений рух так званих істинно православних християн, або «Катакомбну Церкву». Зокрема, Істинно Православна Церква (ІПЦ) самоорганізувалася якраз у відповідь на неприпустимі, з погляду її членів зміни в церковному житті (передусім у зовнішніх формах – повсякденних обрядах і традиціях), які вводилися церковною владою. Богослів'я членів ІПЦ було досить розрізнене й фактично не залишилося у письмових документах. Ставлення до держави виражалося передусім у їхніх діях.

У підпіллі перебували як громади, що цілком лояльно ставилися до Московського Патріархату, але не мали можливості зареєструватися та збиратися легально, так і ті, хто вважав, що прийшла влада Антихриста, а тому з офіційною РПЦ не може

бути жодного контакту. Спільним у поглядах радикальних істинно-православних груп було прагнення якомога менше контактувати з радянським суспільством і державою. У зв'язку з цим деякі «істинно-православні» відмовлялися брати радянські паспорти, офіційно влаштовуватися на роботу, віддавати дітей до школи, служити в армії, доторкатися до грошей, розмовляти з офіційними особами (т. зв. «мовчуни») і навіть використовувати громадський транспорт [Григорий (Лурье), еп., 27.01.2012]. Під час Другої світової війни деякі істинно-православні сприйняли німецьку армію як визволителів.

Найближчу паралель до окреслених політичних та релігійно-політичних поглядів православних віруючих Росії можна побачити у старообрядництві 17 ст. Це яскраво виражений «ревнительский» підхід, коли певні зміни в церковному житті, які напряду не стосуються догматики, призводять до розколів і відходу від офіційної Церкви та ієрархії. Оскільки причиною розколу стали зв'язки з атеїстичною державою, то кожна держава, яка не відповідає буквальному критеріям «симфонії влад», розглядається як породження зла й ставлення до неї вкрай вороже.

Діаметрально протилежним до ІПЦ світоглядним напрямком була течія «обновленців». Обновленський рух пройшов кілька етапів свого розвитку, на кожному з яких мінялося бачення держави та її ролі в житті Церкви. Попереднім досить умовно «обновленським» можна назвати період, коли в церковній богословській думці превалювала ідея нейтральності Церкви стосовно держави. Ця течія була представлена «групою 32-х петербурзьких священників», чи «Союзом церковного оновлення», як її називали згодом. Ця група схилилася до думки, що держава не є чимось одновимірним із Церквою, адже Церква вища та ширша за будь-яку державу, національність чи партійну приналежність.

Першим етапом власне «обновленської Церкви», коли вона вже виділилася як окрема одиниця з «патріаршої», можна вважати період із травня 1922 по червень 1923 року. Це був період висхідного розвитку обновленства, реалізації окремих задуманих реформ. На зміну антимоноархічності та аполітичності [Шкаровский М., 1999, с. 18–19], пропагованим ранніми оновленнями [Введенский А., прот., 1923, с. 3], приходять риторики, у якій виражене прихильне ставлення до радянської влади та революції. Обновленці самі вважають контрреволюційні погляди та дії гріхом у богословському, духовному його розумінні, а комуністичну державу – тими, хто вперше зміг утілити ідеа-

ли раннього християнства в новітній час [Шкаровский М., 1999, с. 21]. Комуністичний устрій держави вважався настільки вдалим і правильним, що виникали пропозиції про перебудову церковної структури та ієрархії на зразок державної, введення виборного начала. Саме через таке налаштування щодо влади обновленці отримують у цей період широку підтримку з боку радянської держави, яка, правда, мала досить ситуативний характер. Упевненості й правомірності у власних очах обновленці отримали через підтримку руху Вселенською Патріархією, яка визнала обновленське ВЦУ за офіційного очільника Російської Православної Церкви [Шкаровский М., 2014, с. 41].

Другий етап охоплює період із червня 1923 до жовтня 1925 р. Після звільнення з-під арешту патріарха Тихона рух переживає гостру кризу. Держава намагається зіштовхнути прихильників двох протилежних таборів – «тихонівців» та «обновленців» – для їх взаємного знищення. Ще зберігаються надії на кінцеву перемогу обновленства, особливо після смерті патріарха, проте вже тоді починається відмова від низки основних реформ. Втративши підтримку з боку Константинопольського патріархату, який визнав за предстоятеля Російської ПЦ лише патріарха Тихона, обновленці не перестають домагатися якомога ближчої співпраці з державою для полегшення свого існування, вдаючись практично до повного, у тому числі ідейного, колабораціонізму та сервілізму [Труды первого Всероссийского Съезда или Собора Союза Церковного Возрождения, 1925, с. 7–10].

Третій етап триває з осені 1925 р. і до ліквідації обновленського руху. Після «III Помісного Собору» відбувається поступове згасання обновленської Церкви, вона відмовляється майже від усіх реформ. Держава практично перестає робити різницю між двома течіями в Російській ПЦ, практично не надаючи жодних преференцій обновленцям. Після об'явлення лояльності митрополитом Сергієм у 1927 р. та укладання певних домовленостей між РПЦ та керівництвом СРСР у 1943 р. обновленська течія вже не становить жодної цінності для комуністичної держави [Левитин-Краснов А., Шавров В., 1996, с. 408–414], а тому у 1946 р. її остаточно ліквідовано [Шкаровский М., 1999, с. 60].

Варто зазначити, що після розпаду обновленської Церкви багато негативних особливостей, що викликали її внутрішню ерозію, були «перейняті» відроджуваною у 1940-их рр. Московською патріархією: впровадження чужорідних державних начал, залученість у мирську стихію, утвердження контролю державних органів над церковною діяльністю, конфлікт між

вимогою церковної совісті, архиєпископського обов'язку та адміністративним послухом патріарху, припинення будь-якої ініціативи, яка суперечить курсу державно-церковної політики.

Отже, обновленство, маючи на початку цілком церковні цілі, стало насамперед державним проектом, певною схемою відносин між Церквою й державою, коли держава і світська політика сприймаються як щось не тільки допустиме, а й бажане в Церкві. Однак держава, особливо безбожна держава, не передбачає спільної праці для загального блага, а тільки ідеологічне обслуговування Церквою держави.

На основі наведених тез можна зробити висновок, що обновленська гілка РПЦ мала яскраво виражений модерністський характер, пройшовши еволюцію від достатньо поміркованих фундаменталістських поглядів до практично повного виродження на ґрунті концентрації діяльності та ідеології у сфері соціального життя російського населення, тобто не тільки віруючих.

Активний розвиток російської за національною ідентичністю еклезіологічної свідомості відбувався і поза геополітичним простором Росії – в еміграції. Характерно, що однією з центральних тем богословів-емігрантів стала саме проблема взаємодії та ідейної взаємозалежності Церкви й Російської держави.

Так, наприклад, у творчості архим. Костянтина (Зайцева) можна побачити яскраво виражені традиціоналістські погляди, особливість яких проявляється у надзвичайно глибокому змішуванні національно-державницьких ідей із релігійними. Історія Російської держави розглядається як предмет піклування Божого про весь світ, а російський цар – як той, хто стримує (від гр. *ὁ κατέχων* – утримуючий, стримуючий, див. 2Сол. 2:7) світове зло.

Також надзвичайної значущості архим. Костянтин надає теорії «Третього Риму». Навіть більше: він вважає, що завданням кожного віруючого є «не так збереження недоторканими властивостей та основ державного й народного життя, як пильнування вірності своєму покликанню Третього Риму» [Константин (Зайцев), архим., 1993, с. 56]. Відповідно, Церква не мислиться окремо від держави, яка, у свою чергу, не мислиться без царя, що перебуває в «таємничо благодатній невідривності від Церкви» [Константин (Зайцев), архим., 1993, с. 56]. Також, на думку цього автора, обов'язковою особливістю «Третього Риму», було зосередження повноти влади в особі царя [Константин (Зайцев), архим., 1993, с. 52].

Місія Москви як «Третього Риму», на думку архим. Костянтина, була певною мірою підірвана особливостями «петер-

бурзького періоду» Росії. У цей імперський період найвищою цінністю була вже не Церква, в служінні якій бачився весь сенс історичного буття Росії, а держава, яка потребувала всіх сил від своїх підданих. Імперія стає вищою за Церкву, «Велика Росія» затуляє собою «Святу Русь» [Константин (Зайцев), архим., 1993, с. 52], а потім і витісняє її. Тому, як вважає архим. Костянтин, імперський, тобто петербурзький, період зіграв негативну роль в історії Росії. На його думку, саме такий стан речей зумовив крах Російської держави в ХХ ст. – вона втратила саме виправдання свого буття у світі [Константин (Зайцев), архим., 1993, с. 53].

Цей феномен властивий також для інших державницьки зорієнтованих релігійних угруповань, які мають також досить радикальні ознаки. Такі тенденції притаманні і для останнього десятиліття ХХ ст.

Багато в чому подібних поглядів дотримується проф. Антон Карташов. Ідеться про поняття «Третього Риму» [Карташѐв А., 1993b, с. 39] як вічного Риму, що переміщується [Карташѐв А., 1993b, с. 40–41], поняття «Святої Русі» [Карташѐв А., 1993b, с. 43] і протиставлення її абсолютизму імператора Петра I [Карташѐв А., 1993b, с. 42], месіанізму російської нації [Карташѐв А., 1993b, с. 42], православ'я як форми національної російської свідомості [Карташѐв А., 1993b, с. 43].

У своїх працях А. Карташов надає перевагу симфонії з самодержавною державою, але не абсолютизує, подібно до монархістів, цього положення. Для нього симфонія з державою цінна як утілення церковної теократії. А з якою саме державою і, взагалі, у якій самій формі – це вже залежить від історичних реалій. Тому якщо держава стає повністю секулярною, то виникає необхідність у протилежному – відділенні від держави та здійсненні, як висловлюється А. Карташов, «теократії знизу», тобто союзу не з держбюрократією, а з суспільством, воцерковлення живих сил нації [Карташѐв А., 1993a, с. 32].

Як можна бачити, в А. Карташова проявляються риси як традиціоналістської течії, що стосується погляду на російську націю, Російську державу, а особливо на їх провіденційну роль, так і риси, властиві неоконсервативній течії 1990-их років [Рогозянский А., 22.09.2008]. Багато в чому його погляди на суспільство як суб'єкт взаємодії з Церквою знайшли своє відображення в «Основах Соціальної Концепції РПЦ» і стали, таким чином, офіційною соціальною політикою РПЦ.

Знаний богослов протопр. Олександр Шмеман вважав, що при багатьма проголошуваний за ідеал симфонічній системі

відносин ні Церква не є вільною від держави, ні держава від Церкви. Вони взаємно підпорядковані одна одній [Шмеман А. прот., 2009, с. 611]. Погляди О. Шмемана складно віднести до якоїсь конкретної релігійно-політичної течії через їх значну самобутність. Але найближче до них стоять погляди модерністів, які до влади, з одного боку, ставляться досить відсторонено, не підносячи жодну з політичних систем, а з іншого – не відкидають певної духовної складової в прогресі.

Починаючи з 30-их і до 80-их років ХХ ст. історія Російської ПЦ відзначається певними обставинами, які не сприяли, а ускладнювали (якщо не робили взагалі неможливими) проведення серйозних незаангажованих досліджень щодо ставлення Церкви до держави. Або робили дану тематику неактуальною для тогочасної богословської думки. Єдиним свідченням бачення держави можна, з певними обумовленнями, вважати реакцію Церкви та її окремих членів на дії держави. Але зважаючи на те, що Російська ПЦ була поставлена на межу виживання, говорити про нетенденційне, пряме і відкрите свідчення богословської думки не можна.

Водночас окремо від офіційної, формальної позиції Російської ПЦ стоять дисиденти, зокрема церковні. Серед них можна назвати членів московської Гельсінської спілки: священники Гліб Якунін, Миколай Елішман та Анатолій Левітін-Краснов; єпископ Гермоген (Голубев); відомий письменник і правозахисник Олександр Солженіцин. Вони жорстко критикували ієрархію РПЦ за її співпрацю з державою і зазнали через це переслідувань. Якуніна та Елішмана заборонили у служінні, єпископа Гермогена за «Лист десяти» [Костенко Н., Кузовкин Г., Лукашевский С., 04.04.2008] відправили на спокій. Цей приклад ілюструє становище Російської ПЦ, коли вона була змушена піддавати репресіям власних священнослужителів тільки для того, щоб не викликати нової хвилі репресій на всю Церкву. Як показав досвід [Щелкачев А., 2006, с. 221], Церква отримала більше результатів від свого невтручання у питання ролі та місця держави в житті людини, ніж при відкритому протиставленні позиції атеїстичної держави.

В останнє десятиліття ХХ ст., на яке припадає формування базових засад суспільної ідеології пострадянської Росії, можна побачити подальший розвиток усіх основних напрямків еклезіологічної свідомості. Яскравим представником церковного фундаменталізму в цей час є чернець Максіан, який у книзі «Церква і держава» [Максіан (Архангельский), монах,

2002] викладає досить похмурі погляди на суспільство й державу (які схарактеризовано як зосередження зла), а також дає поради щодо їх подолання та знищення [Максиан (Архангельский), монах, 2002, с. 55]. Показуючи державу як наслідок людського гріхопадіння, Максиан пропонує побудувати православну державність шляхом перетворення соціуму в подобию світового монастиря, щоб захистити його стінами «синів Божих», а саму Церкву – від спокусу світу. У цій всесвітній Чернечій Державі під керівництвом монахів [Максиан (Архангельский), монах, 2002, с. 93–94] як носіїв чистоти православної віри християни в повній аскезі готуватимуться до зустрічі з Христом під час Другого Пришестя.

Ідеї Максиана докорінно розходяться з соціальною концепцією РПЦ 2000 року і є яскравим прикладом православного фундаменталізму з властивим йому гіпертрофованим піднесенням чернечого способу життя, радикальним неприйняттям світу та його елементів, пропагандою апріорного нонконформізму щодо світської влади тощо.

Другим дуже поширеним напрямком церковно-державної свідомості у 1990-ті роки можна вважати традиціоналізм [порівн. Марія (Скобцова), прпмц., 2010, с. 47–142], представників якого часом називають староконсерваторами [Рогозянский А., 29.09.2008]. Вони, так само як і фундаменталісти, не мають єдиного лідера й представлені у вигляді розрізнених угруповань. До середини 1990-х років представники цієї течії отримали потужну підтримку з боку російських націоналістів, які були витіснені з реальної політики після придушення спроби державного перевороту в жовтні 1993 р. Разом вони сповідують будь-які антизахідні, у тому числі антикатолицькі та антиєкуменічні, погляди, пропагують ідею російської релігійної обраності [Верховский А., 2003, с. 38]. Синтез реваншистських настроїв духовенства і неприйняття націоналістами комуністичного минулого й демократичного сучасного призвело до формування в консервативній течії загальної концепції монархічної державності, ідеалом якої є російське самодержавство.

Найактивнішими розповсюджувачами традиціоналістських ідей у російському православному середовищі є Фонд «Імперське відродження», видавництво «Руська ідея». Але передусім ми повинні згадати про «Товариство ревнителів пам'яті митрополита Іоанна», чю творчість дуже неоднозначно оцінює керівництво Московського Патріархату [Круглый стол «Основы социальной концепции РПЦ», 2001, с. 5–6].

Прикладами таких поглядів є праці М. Назарова [Назаров М., 2005], М. Смоліна [Смолин М., 2013d], а особливо Тимофія та Діонісія Алфьорових [Алфёров Т., свящ., Дионисий, иером., 1998]. Згідно з ученням традиціоналістів, людській натурі, відповідно до боговстановленої ієрархії, властиво підкорятися. Унаслідок гріхопадіння відбулася трансформація божественного закону і людина опинилася в підпорядкуванні собі подібних. Щоб зупинити подальший занепад людства, Бог встановив монархію, що, на думку Алфьорових, є найкращою формою правління, і дарував людям державну організацію, здатну примусом обмежити гріховну природу людини. З усіх видів монархічного правління істинним для церковних консерваторів є православне самодержавство, яке характеризується належним рівнем моральної відповідальності перед Богом. Тільки воно може допомогти Церкві в її високій спасительній місії, силою захищаючи Православ'я від зовнішніх ворогів. Занепад святості в церковному середовищі, вважають ці автори, призвів до втрати російським народом самодержавного ладу. Однак якщо духовенство і прості віруючі докладуть максимальних духовних зусиль, Господь поверне Росії православного царя, який допоможе росіянам підготуватися до прийдешнього апокаліпсису.

Таким чином, у церковному консервативному середовищі, завдяки сакралізації образу одноосібного правителя, православному державності ототожнюють із державністю монархічною. Православне самодержавство в концепції Алфьорових та їхніх однодумців уявляється як церковно-державна піраміда, що пронизує всі рівні влади. Це частково відповідає положенням ОСК РПЦ [Основы социальной концепции Русской Православной Церкви, 2001, §III.9].

Кардинально інших поглядів на державу дотримуються представники ліберального напрямку – православного модернізму. Прибічники модернізму як визнають авторитетність Св. Передання, так і бачать необхідність постійного оновлення форм і методів церковного життя, постійного діалогу з «зовнішнім світом» та іншими конфесіями. Модерністи у своїх концепціях мало уваги приділяють державі. Для них головним соціальним партнером Церкви є саме суспільство, яке визначає форму буття держави. У поглядах церковних модерністів немає місця етатизму консерваторів, хоча і не можна говорити про нігілістичний підхід, властивий фундаменталістам.

Позиція лібералів радше подібна до поглядів офіційної Церкви: «критична солідарність» у боротьбі з відкритим про-

явом зла. Для прибічників таких поглядів (напр., ігум. Веніаміна та його прихильників) держава – це лише форма суспільної організації, якою Церква за допомогою християнського вчення здатна визначити сферу невтручання в життя людини [Веніамин (Новик), иг., 1999с, с. 259].

Найсинтетичнішим можна, мабуть, назвати підхід, зафіксований у підсумковому документі ХХ ст. «Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви» (ОСК). Аналіз ОСК дозволив багатьом дослідникам схарактеризувати момент прийняття документа як відправну точку в зародженні офіційного православного фундаменталізму [Холмогоров Е., 2001, с. 183], який, на думку окремих дослідників, може поступово посилюватися [Чорноморець Ю., 2011]. Звичайно, на цьому етапі не було місця традиціоналізму, зорієнтованому на етатистські переконання. Це була особлива доктрина, з власною логікою, згідно з якою Церква покликана змінити світ відповідно до своїх релігійних принципів. Бажане перетворення повинно носити послідовний характер. При цьому засобами здійснення релігійної мети повинні служити соціальні інструменти: держава, армія, соціальні служби, освіта.

На час створення у тексті «Основ соціальної концепції Російської Православної Церкви» можна було побачити, що в основу соціального вчення РПЦ намагалася покласти низку оновлених засад, які, у свою чергу, вели до змін соціальних орієнтирів. Особливо варто відзначити вплив, який здійснив на зміст документу ініціатор і керівник робочої групи митрополит Кирило (Гундяєв), чий тогочасні активні соціальні погляди не могли не відобразитися на положеннях ОСК. У результаті стрижневою богословською установкою концепції на якийсь час стало повернення до принципу перетворення навколишнього світу та заперечення поширеного в православній спільноті принципу відходу від світу. Російська ПЦ, нехай лише протягом короткого історичного проміжку, у цьому документі не тільки висловила свою відкритість світові, але також і відповідальність за нього.

Чіткий вплив ліберальної еклезіології тут простежується в тому, що якщо раніше Церква у здійсненні своїх завдань (а в цьому випадку йдеться про «порятунок і відновлення самого світу» (ОСК, § I.2) традиційно орієнтувалася на союз із державою, то тепер декларується модель заміни партнера – з держави на суспільство, або й повної відмови від партнерства як такого. Причини для такого підходу проглядаються в поширенні в Церкві ліберальних поглядів на державу і на відносини з нею.

Утім, автори концепції спробували в цьому документі висловити й типове для російської ментальності латентне антизахідне налаштування. У документі боговстановленою формою держави проголошується лише біблійна теократія та монархія, на відміну від демократії, яка не є безпосередньо встановленою Богом формою влади. Оскільки сучасні демократії, за класифікацією ОСК, ідуть в ієрархії форм влади слідом за монархією, то це означає, що перехід між ними також стався через подальше ослаблення віри й занепад морального рівня суспільства (ОСК, §III.7).

Спрощена схема еволюції державності «теократія – монархія – демократія» постала на базі історичного досвіду богообраного народу, але видається за загальну закономірність і паралельно вписується у вчення про деградацію моралі. Отже, автори цієї концепції досить відверто натякають, що сучасна демократія є найбільш аморальною та якнайдалі розташованою від Бога формою зовнішньої організації людського суспільства, значно гіршою за типову для Росії монархію. Демократія – це людський винахід (ОСК, §III.7), тому в ОСК з'являється новий елемент у православній теорії походження держави: держава є плодом народовладдя, а це дозволяє говорити про новий погляд в соціальному вченні РПЦ.

Однак поряд із номінальним, декларативним та «ювілейно-показовим» теоретичним богослів'ям після початку формування путінського режиму за активного спрямовального впливу держави розвивався й інший, практично-зорієнтований напрямок богословської думки, без врахування якого неможливо зрозуміти сучасний стан РПЦ – т. зв. «руській мір». Сучасна ідеологема «русского міра» як об'єднувчої ідеї певного цивілізаційного простору виникла у світському середовищі, хоч її першовитоки потрібно шукати в концепті «Москва – Третій Рим» ченця Філофея, що сформувався у навколоцерковному середовищі.

Висновки. Протягом ХХ ст. бачення й ставлення Православної Церкви до держави зазнало значної трансформації як еволюційного, так і революційного характеру. У процесі трансформації сформувалося кілька течій та способів сприйняття держави. До таких течій належать традиціоналізм, фундаменталізм (помірний), ревнительство, модернізм і неоконсерватизм. Трансформації відбувалися за певних обставин та подій громадського життя, які чинили істотний, а часто й визначальний вплив на формування ставлення окремих православних груп держави.

Хронологічно першою у ХХ ст. була течія «традиціоналістів». Вона сформувалася як спосіб взаємної легітимації Церкви

й держави. Маючи в основі своєї ідеології теорію «симфонії» Юстиніана I, міфологеми російського державницького провіденціалізму та месіанізму («Третій Рим» і «Свята Русь»), вона набуває своєї остаточної форми після глибокої інтеграції з ідеологічними засадами абсолютистської монархії, хоча у своїй основі й суперечила їм. Також вона використовувалася як спосіб повернення до «втраченого раю» для емігрантів-монархістів і натхненних ними неофітів останнього десятиліття ХХ ст.

Фундаменталізм у помірній його формі з'явився в часи, коли на обрії майоріли перспективи утворення «правильної православної» державності. Такий шанс з'являвся після краху монархічного авторитарного та комуністичного авторитарного режимів. Через те, що фундаменталістський прорив вимагає синергії кількох сторін, в Росії ХХ ст. він не отримав успіху. Якщо фундаменталістські настрої породжені критичною необхідністю (або екзальтованим бажанням) захистити традиції, звичаї, меншою мірою віру, то вони вироджуються у ревнительство.

Ревнительство спочатку стає реакцією на відступлення від звичайного, простого, зрозумілого порядку речей. Воно пригнане насамперед поверховій релігійній свідомості. У ХХ ст. в Росії воно виникло як реакція на зближення з комуністичною державою, яку вважали антихристовою. Кожна держава, яка не відповідає буквальним критеріям «симфонії влад», розглядається як породження зла й ставлення до неї є вкрай ворожим.

Модернізм – це реакція на обмеженість традиціоналізму. Через те, що він є відцентровим спрямуванням відносно домінуючої ідеології, то ставав або й навмисно використовувався/використовується як засіб деструкції. У ХХ ст. в Росії це яскраво демонструє приклад «обновленського руху». На противагу до цього, «поміrkований модернізм», або новаторство, є цілком конструктивним і властивим поглядам паризької школи російського богослів'я (прот. О. Шмеман, прот. І. Меєндорф).

Неоконсервативне спрямування стало квінтесенцією богословської думки щодо держави в Росії кінця ХХ ст. Він включив у себе більшу частину конструктивних міркувань практично всіх напрямків. У його основі лежать біблійні богословські засади, і він не відхиляється у крайнощі жодного з названих вище напрямків. На жаль, відображений в офіційних документах ОСК, цей напрямок залишився значною мірою декларативним.

Попри позірну відмінність, погляди на державу прибічників різних напрямів еклезіологічно-державної свідомості в Російській ПЦ мають і чимало спільного. По-перше, Церква завжди

визнається вищою щодо держави. Таке домінування Церкви природним чином впливає з її божественної природи. Держава ж визнається лише необхідною через певні обставини, головною з яких є гріховність людської природи.

По-друге, у всіх концепціях саме Церкви, а не державі відведена важлива виховна функція. Релігійний інститут відповідальний за розроблення та пропаганду морально-етичних норм поведінки людини-громадянина. Саме вони відіграють визначальну роль у всіх сферах життя суспільства.

По-третє, держава у згаданих концепціях представлена у вигляді інституту, заснованого винятково на силі та примусі. Її користь полягає у захисті Церкви та її послідовників від зла – як внутрішнього, так і зовнішнього.

1. Behrens K. Die Russische Orthodoxe Kirche: Segen für die «neuen Zaren»? : Religion und Politik im postsowjetischen Russland (1991–2000). – Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002. 417 с.
2. Алфёров Т., свящ., Дионисий, иером. О Церкви, православном Царстве и последнем времени, 1998. Т.5. 184 с.
3. Бабкин М. А. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году: Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви. – Москва: Индрик, 2006. 504 с.
4. Бабкин М. А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.). – Москва: Государственная публичная историческая библиотека России, 2007. 532 с.
5. Бабкин М. А. Поместный собор Русской Православной Церкви 1917–1918 гг. и «послереволюционная» судьба Николая II и его семьи // Посев. 2008а. 570. С. 13–17.
6. Бабкин М. А. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году: Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви. 2-е вид. – Москва: Индрик, 2008b. 632 с.
7. Бабкин М. А. Священство и Царство (Россия, начало XX в. – 1918 г.): Исследования и материалы. – Москва: Индрик, 2011. 920 с.
8. Бабкин М. А. Духовенство российской Православной церкви и свержение монархии: «священство» против «царства» // Общественные науки и современность. 2017. № 5.
9. Беглов А. В поисках «безгрешных катакомб»: Церковное подполье в СССР. – Москва: Издательский Совет Русской Православной Церкви; Арефа, 2008. 352 с.
10. Божією милостію Святѣйший Правительствующій Синодъ вѣрнимъ чадамъ Православной Россійской Церкви // Церковныя вѣдомости. 1917. 9–15. С. 57.
11. Введенский А. И., прот. Церковь и государство: Очерк взаимоотношений Церкви и государства в России 1918–1922 г., 1923. 254 с.
12. Вениамин (Новик), иг. Православие. Христианство. Демократия. – Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 1999а. 368 с.
13. Вениамин (Новик), иг. Социальная проблема православности в России // Православие. Христианство. Демократия. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 1999b.
14. Вениамин (Новик), иг. Христианство и демократия // Православие. Христианство. Демократия. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 1999с. С. 259–300.

15. Верховский А. М. Политическое православие: Русские православные националисты и фундаменталисты, 1995–2001 гг. – Москва: Центр «Сова», 2003. 316 с.
16. Верховской П. В. Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламентъ: К вопр. об отношении церкви и государства в России. – Ростов-на-Дону: Новое время, 1916. Т.1. 686 с.
17. Григорий (Лурье), еп. Классификация ИПЦ: История и перспективы V.2.0. Часть первая [Электронный ресурс]. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=1386> (дата звернення: 18.02.2020).
18. Григорий (Лурье), еп. Классификация ИПЦ: История и перспективы V.2.0. Часть вторая [Электронный ресурс]. URL: <https://credo.press/127900/> (дата звернення: 18.02.2020).
19. Григорий (Лурье), еп. Классификация ИПЦ: История и перспективы V.2.0. Часть третья, заключительная [Электронный ресурс]. URL: <https://credo.press/128071/> (дата звернення: 18.02.2020).
20. Губонин М. Е. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. – Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. 1064 с.
21. Деникин А. И. Очерки русской смуты, 1921. Т. 1. Крушение власти и армии. Февраль–Сентябрь 1917 г.
22. Зайцев К., свящ. Православная Церковь в советской России, 1947. Часть 1. Время Патриарха Тихона. Независимая Церковь в безбожном государстве.
23. Зуев Ю. П., Шмидт В. В. Книга I. История государственно-конфессиональных отношений в России: Часть I. X – начало XX века. – Москва: Издательство РАГС; ИД «МедиаПром», 2010. Т.1. 392 с.
24. Карпук Д. А. Периодические издания Санкт-Петербургской духовной академии (1821–1917) // Христианское чтение. 2012. № 4. С. 24–83.
25. Карташёв А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – Москва: Наука, 1991. Т.1.
26. Карташёв А. В. Взаимоотношения Церкви и государства // Церковь о государстве / А. Тускарев. Старица: Старицкая типография Тверского комитета по печати и информации, 1993а. С. 31–38.
27. Карташёв А. В. Святая Русь в пути России // Церковь о государстве / А. Тускарев. Старица: Старицкая типография Тверского комитета по печати и информации, 1993б. С. 39–43.
28. Карташёв А. В. Временное Правительство и Русская Церковь // Из истории христианской Церкви на родине и за рубежом в XX столетии / В. Чаплин. Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995а. С. 9–27.
29. Карташёв А. В. Революция и Собор 1917–18 гг. // Альфа и Омега. 1995б. 6. № 3. С. 96–118.
30. Карташёв А. В. Церковь. История. Россия: Статьи и выступления. – Москва: Пробел, 1996. 304 с.
31. Карташёв А. В. Воссоздание Святой Руси. – Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011. 592 с.
32. Кашеваров А. Н. Православная Российская Церковь и Советское Государство (1917–1922). – Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2005. Т. 35. 440 с.
33. Константин (Зайцев), архим. Чудо русской истории // Церковь о государстве / А. Тускарев. Старица: Старицкая типография Тверского комитета по печати и информации, 1993. С. 49–69.
34. Костенко Н., Кузовкин Г., Лукашевский С. «Письмо десяти» — единственный случай протеста архиереев РПЦ МП советского времени против «руководящей линии». [Электронный ресурс]. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=lib&id=2071> (дата звернення: 31.10.2019).
35. Круглый стол «Основы социальной концепции РПЦ» // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2001. 26. № 2.

36. Левитин-Краснов А. Э. Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания. – Paris: YMCA-Press, 1977. 460 с.
37. Левитин-Краснов А. Э., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. – Москва, Künacht: Крутицкое Патриаршее Подворье; Institut Glaube in der 2. Welt, 1996. Т.9. 672 с.
38. Лисовой Н. Н. «Святой Диоклетиан»: Империя и Церковь в римско-константинопольско-московской парадигме // Восточнохристианская цивилизация и восточнославянское общество в современном мире / М. Н. Громов. Москва: Издательство ИФ РАН, 2001. С. 64–75.
39. Максиан (Архангельский), монах. Церковь и государство. – Москва: Компания Спутник+, 2002. 215 с.
40. Мария (Скобцова), прпмц. Что такое церковность: Избранное. – Київ: Quo vadis, 2010. 252 с.
41. Назаров М. В. Третий Рим: О духовном смысле российской государственности // Трибуна русской мысли. 2002. № 2. С. 42–52.
42. Назаров М. В. Вождю Третьего Рима. 2-е вид. – Москва: Русская идея, 2005. 992 с.
43. Николин А. свящ. Церковь и государство: История правовых отношений. – Москва: Издательство Сретенского монастыря, 1997.
44. Одинцов М. И. Государственно-церковные отношения: от моделей прошлого к будущему // Государственно-церковные отношения в России. Москва: Луч, 1993. С. 12–22.
45. Определения Святейшаго Синода // Церковныя вѣдомости. 1917. 9-15. С. 58–59.
46. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Юбилейный Архиерейский Собор РПЦ. – Москва, 13-16.08.2000.
47. Павлов А. С. Курсь церковного права. – Сергієвъ Посадъ: Троице-Сергієва Лавра, 1902. 650 с.
48. Павлов А. С. Курс церковного права. – Санкт-Петербург: Лань, 2002. 384 с.
49. Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия / За ред. архим. Пантелеимон. 2-е вид., 1971. Ч. 2. Документальные данные о начале раскола Русской Церкви на «Советскую» и «Катакомбную».
50. Польскій М. Каноническое положеніе высшей церковной власти въ СССР и Заграницей. – Jordanville: Типографія пр. Юва Почаевскаго въ Св.-Троицкомъ монастырѣ, 1948. 196 с.
51. Поспеловский Д. В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – Москва: Библиейско-Богословский Институт Святого Апостола Андрея, 1996. 408 с.
52. Поспеловский Д. В. Тоталитаризм и вероисповедание. – Москва: Библиейско-Богословский Институт Святого Апостола Андрея, 2003. 656 с.
53. Регельсон Л. Л. Трагедия Русской Церкви. 1917–1953 гг. – Москва: Центрполиграф, 2017. 415 с.
54. Рогозный П. Г. Православная Церковь и Русская революция. Очерки истории. 1917–1920. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2018. 304 с.
55. Рогозьянский А. Модернистское течение в РПЦ: Основные особенности и логика развития в 1990–2000-е годы [Электронный ресурс]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105450> (дата звернення: 24.06.2019).
56. Рогозьянский А. Нео-консервативное течение в РПЦ: Основные особенности и логика развития в 1990–2000-е годы [Электронный ресурс]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105458> (дата звернення: 24.06.2019).
57. Рогозьянский А. Фундаментализм, консерватизм и ревнительство в РПЦ: Основные особенности и логика развития в 1990–2000-е годы [Электронный ресурс]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105476> (дата звернення: 13.11.2019).
58. Саган О. Н. Держава і Церква – основні моделі взаємодії // Релігійна свобода. Київ, 1999. С. 45–49.
59. Саган О. Н. Сучасні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Аспекти регулювання чинного законодавства // Релігійна свобода. Взаємини

- держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. 2006. № 10. С. 73–79.
60. Служебникъ. – Санктъ-Петербургъ: Синодальная Типографія, 1913.
61. Смолин М. Б. Взаимоотношения государства и Церкви: церковно-правовой взгляд. – Москва: РИСИ, 2011. 28 с.
62. Смолин М. Б. Взаимоотношения государства и Церкви: церковно-правовой взгляд // Церковь, государство и революция. Москва, 2013а. С. 59–93.
63. Смолин М. Б. Идеологическое и историософское осмысление революции в России // Церковь, государство и революция. Москва, 2013б. С. 5–29.
64. Смолин М. Б. Самобытность идеала русской государственной власти // Церковь, государство и революция. Москва, 2013с. С. 30–58.
65. Смолин М. Б. Церковь, государство и революция, 2013d. 94 с.
66. Суворовъ Н. С. Учебник церковного права. 5-е вид. – Москва: Карцев А. А., 1913. 535 с.
67. Титлинов Б. В. Церковь во время революции. – Петроград: Былое, 1924. 192 с.
68. Тихомиров Л. А. Апология Веры и Монархии. – Москва: Москва, 1999. 476 с.
69. Труды первого Всероссийского Съезда или Собора Союза Церковного Возрождения, 1925.
70. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (византийская модель и ее русское переосмысление) // *Strukture and tradition in russian society. Helsinki*, 1994. С. 153–170.
71. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. 680 с.
72. Филатов С. Б. Русская Православная Церковь и политическая элита. // Религия и политика в посткоммунистической России / Л. Н. Митрохин. Москва: ЦОП института философии РАН, 1994.
73. Холмогоров Е. Застенчивая иерократия. Заметки на полях «Основ социальной концепции РПЦ» // *Отечественные записки*. 2001. № 1.
74. Цыпин В. прот. Библейские корни идеи о Москве – Третьем Риме и позднейшая эволюция учения старца Филофея // *Восточнохристианская цивилизация и восточнославянское общество в современном мире* / М. Н. Громов. Москва: Издательство ИФ РАН, 2001. С. 97–105.
75. Цыпин В. прот. Курс церковного права. – Клин: Фонд «Христианская жизнь»; Круглый стол по религиозному образованию в РПЦ, 2002. 704 с.
76. Цыпин В. прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700-2005). 3-е вид. – Москва: Издательство Сретенского монастыря, 2007. 816 с.
77. Чорноморец Ю. Христианский консерватизм патриарха Варфоломея и фундаментализм патриарха Кирила: Существенные противоречия и угрозы для будущего [Электронный ресурс]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/ (дата звернення: 14.02.2020).
78. Шкаровский М. В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – Санкт-Петербург: Нестор, 1999. 100 с.
79. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке. – Москва: Вече; Лепта, 2010. 480 с.
80. Шкаровский М. В. Константинопольский Патриархат и Русская Православная Церковь в первой половине XX века. – Москва: «Индрик», 2014. 232 с.
81. Шмеман А. прот. Догматический союз: Вступительная лекция в курс истории Византийской Церкви // *Православная мысль*. 1948. № 6.
82. Шмеман А. прот. Догматический союз // *Собрание статей 1947–1983* / Е. Ю. Дорман. Москва: Русский путь, 2009. С. 603–615.
83. Щапов Я. Н. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство: 1917–1941. Документы и фотоматериалы. – Москва: Библейско-Богословский Институт Святого Апостола Андрея, 1996. 352 с.

84. Щелкачев А. К истории диссидентского движения в Русской Православной Церкви в 1960–1980-е гг. – Т. 1. Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный Университет. С. 218–221.
-
1. Behrens K. Die Russische Orthodoxe Kirche: Segen für die «neuen Zaren»? : Religion und Politik im postsowjetischen Russland (1991–2000). Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002. 417 c.
 2. Alferov T., sviashch., Dionisii, ierom. O Tserkvi, pravoslavnom Tsarstve i poslednem vremeni, 1998. T. 5. 184 c.
 3. Babkin M. A. Rossiiskoe dukhovenstvo i sverzhenie monarkhii v 1917 godu: Materialy i arkhivnye dokumenty po istorii Russkoi pravoslavnoi tserkvi. Moskva: Indrik, 2006. 504 c.
 4. Babkin M. A. Dukhovenstvo Russkoi pravoslavnoi tserkvi i sverzhenie monarkhii (nachalo XX v. – konets 1917 g.). Moskva: Gosudarstvennaia publichnaia istoricheskaiia biblioteka Rossii, 2007. 532 c.
 5. Babkin M. A. Pomestnyi sobor Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi 1917–1918 gg. i «poslerevoliutsionnaia» sudba Nikolaia II i ego semi // Posev. 2008a. 570. S. 13–17.
 6. Babkin M. A. Rossiiskoe dukhovenstvo i sverzhenie monarkhii v 1917 godu: Materialy i arkhivnye dokumenty po istorii Russkoi pravoslavnoi tserkvi. 2-e vid. Moskva: Indrik, 2008b. 632 c.
 7. Babkin M. A. Sviashchenstvo i Tsarstvo (Rossiia, nachalo XX v. – 1918 g.): Issledovaniia i materialy. Moskva: Indrik, 2011. 920 c.
 8. Babkin M. A. Dukhovenstvo rossiiskoi Pravoslavnoi tserkvi i sverzhenie monarkhii: «sviashchenstvo» protiv «tsarstva» // Obshchestvennye nauki i sovremennost. 2017. № 5.
 9. Beglov A. V poiskakh «bezgreshnykh katakomb»: Tserkovnoe podpole v SSSR. Moskva: Izdatelskii Sovet Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi; Arefa, 2008. 352 s.
 10. Bozhieiu milostiiu Sviatiishii Pravitelstvuiushchii Sinodie virnimie chadamie Pravoslavnoi Rossiiskoi Tserkvi // Tserkovnyia vedomosti. 1917. 9–15. S. 57.
 11. Vvedenskii A. I., prot. Tserkov i gosudarstvo: Ocherk vzaimootnoshenii Tserkvi i gosudarstva v Rossii 1918–1922 g., 1923. 254 s.
 12. Veniamin (Novik), ig. Pravoslavie. Khristianstvo. Demokratia. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Aleteiia», 1999a. 368 s.
 13. Veniamin (Novik), ig. Sotsialnaia problema pravoslavnosti v Rosii. // Pravoslavie. Khristianstvo. Demokratia. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Aleteiia», 1999b.
 14. Veniamin (Novik), ig. Khristianstvo i demokratia. // Pravoslavie. Khristianstvo. Demokratia. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Aleteiia», 1999c. S. 259–300.
 15. Verkhovskii A. M. Politicheskoe pravoslavie: Russkie pravoslavnye natsionalisty i fundamentalisty, 1995–2001 gg. Moskva: Tsentr «Sova», 2003. 316 c.
 16. Verkhovskoi P. V. Uchrezhdenie Dukhovnoi Kollegii i Dukhovnyi Reglamentie: K vopr. ob otnoshenii tserkvi i gosudarstva v Rossii. Rostov-na-Donu: Novoe vremia, 1916. T. 1. 686 c.
 17. Grigorii (Lure), ep. Klassifikatsiia IPTs: Istoriia i perspektivy V.2.0. Chast pervaiia [Elektronni resurs]. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=1386> (data zvernennia: 18.02.2020).
 18. Grigorii (Lure), ep. Klassifikatsiia IPTs: Istoriia i perspektivy V.2.0. Chast vtoraiia [Elektronni resurs]. URL: <https://credo.press/127900/> (data zvernennia: 18.02.2020).
 19. Grigorii (Lure), ep. Klassifikatsiia IPTs: Istoriia i perspektivy V.2.0. Chast tretia, zakliuchitelnaia [Elektronni resurs]. URL: <https://credo.press/128071/> (data zvernennia: 18.02.2020).
 20. Gubonin M. E. Akty Sviateishego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseia Rossii, pozdneishie dokumenty i perepiska o kanonicheskom preemstve vysshei tserkovnoi vlasti. 1917–1943 gg. Moskva: Izdatelstvo Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo Bogoslovskogo Instituta, 1994. 1064 c.

21. Denikin A. I. Ocherki russkoi smuty, 1921. T. 1. Krushenie vlasti i armii. Fevral-Sentiabr 1917 g.
22. Zaitsev K., sviashchennik. Pravoslavnaia Tserkov v sovetskoj Rossii, 1947. Ch. 1. Vremia Patriarkha Tikhona. Nezavisimaia Tserkov v bezbozhnom gosudarstve.
23. Zuev Iu. P., Shmidt V. V. Kniga I. Istoriia gosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii v Rossii: Chast I. X – nachalo XX veka. – Moskva: Izdatelstvo RAGS; ID «MediaProm», 2010. T. 1. 392 c.
24. Karpuk D. A. Periodicheskie izdaniia Sankt-Peterburgskoi dukhovnoi akademii (1821–1917) // Khristianskoe chtenie. 2012. № 4. S. 24–83.
25. Kartashev A. V. Ocherki po istorii Russkoi Tserkvi. Moskva: Nauka, 1991. T. 1.
26. Kartashev A. V. Vzaimootnosheniia Tserkvi i gosudarstva // Tserkov o gosudarstve / A. Tuskarev. Staritsa: Staritskaia tipografiia Tverskogo komiteta po pečati i informatsii, 1993a. S. 31–38.
27. Kartashev A. V. Sviataia Rus v puti Rossii // Tserkov o gosudarstve / A. Tuskarev. Staritsa: Staritskaia tipografiia Tverskogo komiteta po pečati i informatsii, 1993b. S. 39–43.
28. Kartashev A. V. Vremennoe Pravitelstvo i Russkaia Tserkov // Iz istorii khristianskoi Tserkvi na rodine i za rubezhom v KhKh stoletii / V. Chaplin. Moskva: Krutitskoe Patriarshee Podvore, 1995a. S. 9–27.
29. Kartashev A. V. Revoliutsiia i Sobor 1917–18 gg. // Alfa i Omega. 1995b. 6. № 3. S. 96–118.
30. Kartashev A. V. Tserkov. Istoriia. Rossiia: Stati i vystupleniia. Moskva: Probel, 1996. 304 c.
31. Kartashev A. V. Vossozdanie Sviatoi Rusi. Minsk: Izdatelstvo Belorusskogo Ekzarkhata, 2011. 592 c.
32. Kashevarov A. N. Pravoslavnaia Rossiiskaia Tserkov i Sovetskoe Gosudarstvo (1917–1922). Moskva: Izdatelstvo Krutitskogo podvorja, 2005. T. 35. 440 c.
33. Konstantin (Zaitsev), arkhim. Chudo russkoi istorii. // Tserkov o gosudarstve / A. Tuskarev. Staritsa: Staritskaia tipografiia Tverskogo komiteta po pečati i informatsii, 1993. S. 49–69.
34. Kostenko N., Kuzovkin G., Lukashvskii S. «Pismo desiati» – edinstvennyi sluchai protesta arkhieriev RPTs MP sovetskogo vremeni protiv «rukovodiashchei linii». [Elektronnyi resurs]. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=lib&id=2071> (data zvernennia: 31.10.2019).
35. Kruglyi stol «Osnovy sotsialnoi kontseptsii RPTs» // Gosudarstvo, religii, tserkov v Rossii i za rubezhom. 2001. 26. № 2.
36. Levitin-Krasnov A. E. Likhie gody, 1925-1941: Vospominaniia. Paris: YMCA-Press, 1977. 460 s.
37. Levitin-Krasnov A. E., Shavrov V. Ocherki po istorii russkoi tserkovnoi smuty. Moskva, Küsnacht: Krutitskoe Patriarshee Podvore; Institut Glaube in der 2. Welt, 1996. T. 9. 672 s
38. Lisovoi N. N. «Sviatoi Diokletian»: Imperiia i Tserkov v rimsko-konstantinopolsko-moskovskoi paradigmatse. S. 64–75.
39. Maksian (Arkhangel'skii), monakh. Tserkov i gosudarstvo. Moskva: Kompaniia Sputnik +, 2002. 215 c.
40. Mariia (Skobtsova), prpmts. Chto takoe tserkovnost: Izbrannoe. Kyiv: Quo vadis, 2010. 252 s.
41. Nazarov M. V. Tretii Rim: O dukhovnom smysle rossiiskoi gosudarstvennosti // Tribuna russkoi mysli. 2002. № 2. S. 42–52.
42. Nazarov M. V. Vozhdiu Tretiego Rima. 2-e vid. Moskva: Russkaia ideia, 2005. 992 c.
43. Nikolin A. sviashch. Tserkov i gosudarstvo: Istoriia pravovykh otnoshenii. Moskva: Izdatelstvo Sretenskogo monastyrja, 1997.
44. Odintsov M. I. Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia: ot modelei proshlogo k budushchemu. // Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v Rossii. Moskva: Luch, 1993. S. 12–22.

45. Opredileniia Sviatieishago Sinoda // Tserkovnyia vedomosti. 1917. 9–15. S. 58–59.
46. Osnovy sotsialnoi kontseptsii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi // Iubileinyi Arkhiereiskii Sobor RPTs. Moskva, 13–16.08.2000.
47. Pavlov A. S. Kursie tserkovnogo prava. Sergievie Posadie: Troitse-Sergieva Lavra, 1902. 650 c.
48. Pavlov A. S. Kurs tserkovnogo prava. Sankt-Peterburg: Lan, 2002. 384 c.
49. Luch Sveta. Uchenie v zashchitu Pravoslavnoi verry, i oblichenie ateizma i oproverzhenie doktrin neveriia / Za red. arkhim. Panteleimon. 2-e vid., 1971. Ch. 2. Dokumentalnye dannye o nachale raskola Russkoi Tserkvi na «Sovetskuiu» i «Katakombnuiu».
50. Polskii M. Kanonicheskoe polozhenie vysshei tserkovnoi vlasti vie SSSR i Zagranitsei. Jordanville: Tipografiia pr. Iova Pochaevskago vie Sv.-Troitskome monastyrze, 1948. 196 s.
51. Pospelovskii D. V. Pravoslavnaia Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR. Moskva: Bibleisko-Bogoslovskii Institut Sviatogo Apostola Andreia, 1996. 408 s.
52. Pospelovskii D. V. Totalitarizm i veroispovedanie. Moskva: Bibleisko-Bogoslovskii Institut Sviatogo Apostola Andreia, 2003. 656 s.
53. Regelson L. L. Tragediia Russkoi Tserkvi. 1917–1953 gg. Moskva: Tsentrpoligraf, 2017. 415 s.
54. Rogoznyi P. G. Pravoslavnaia Tserkov i Russkaia revoliutsiia. Ocherki istorii. 1917–1920. Moskva: Izd-vo «Ves Mir», 2018. 304 s.
55. Rogozianskii A. Modernistskoe techenie v RPTs: Osnovnye osobennosti i logika razvitiia v 1990–2000-e gody [Elektronnyi resurs]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105450> (data zvernennia: 24.06.2019).
56. Rogozianskii A. Neo-konservativnoe techenie v RPTs: Osnovnye osobennosti i logika razvitiia v 1990–2000-e gody [Elektronnyi resurs]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105458> (data zvernennia: 24.06.2019).
57. Rogozianskii A. Fundamentalizm, konservativizm i revnitelstvo v RPTs: Osnovnye osobennosti i logika razvitiia v 1990–2000-e gody [Elektronnyi resurs]. URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=105476> (data zvernennia: 13.11.2019).
58. Sagan O. N. Derzhava i Tserkva – osnovni modeli vzaemodii // Religiina svoboda. Kyiv, 1999. S. 45–49.
59. Sagan O. N. Suchasni problemi derzhavno-tserkovnikh vidnosin v Ukraini: Aspekty reguliuvannia chynnogo zakonodavstva // Religiina svoboda. Vzayemny derzhavy i religiinykh organizatsii: pravovi ta politichni aspekty. 2006. № 10. S. 73–79.
60. Sluzhebnykie. Sankt-Peterburg: Svnodalnaia Tipografiia, 1913.
61. Smolin M. B. Vzaimootnosheniia gosudarstva i Tserkvi: tserkovno-pravovoi vzgliad. Moskva: RISI, 2011. 28 s.
62. Smolin M. B. Vzaimootnosheniia gosudarstva i Tserkvi: tserkovno-pravovoi vzgliad // Tserkov, gosudarstvo i revoliutsiia. Moskva, 2013a. S. 59–93.
63. Smolin M. B. Ideologicheskoe i istoriosofskoe osmyslenie revoliutsii v Rossii // Tserkov, gosudarstvo i revoliutsiia. Moskva, 2013b. S. 5–29.
64. Smolin M. B. Samobytnost ideala russkoi gosudarstvennoi vlasti // Tserkov, gosudarstvo i revoliutsiia. Moskva, 2013c. S. 30–58.
65. Smolin M. B. Tserkov, gosudarstvo i revoliutsiia, 2013d. 94 c.
66. Suvorovie N. S. Uchebnyk tserkovnogo prava. 5-e vid. Moskva: Kartsev A.A., 1913. 535 c.
67. Titlinov B. V. Tserkov vo vremena revoliutsii. Petrograd: Byloe, 1924. 192 s.
68. Tikhomirov L. A. Apologiia Verry i Monarkhii. Moskva: Moskva, 1999. 476 s.
69. Trudy pervogo Vserossiiskogo Siezda ili Sobora Soiuzu Tserkovnogo Vozrozhdeniia, 1925.
70. Uspenskii B. A. Tsar i patriarkh: kharizma vlasti v Rossii (vizantiiskaia model i ee russkoe pereosmyslenie) // Strukture and tradition in russian society. Helsinki, 1994. S. 153–170.
71. Uspenskii B. A. Tsar i patriarkh: kharizma vlasti v Rossii (Vizantiiskaia model i ee russkoe pereosmyslenie). Moskva: Shkola «Jazyki russkoi kultury», 1998. 680 s.

72. Filatov S. B. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov i politicheskaia elita // *Religiia i politika v postkommunisticheskoi Rossii* / L. N. Mitrokhin. Moskva: TsOP instituta filosofii RAN, 1994.
73. Kholmogorov E. Zastenchivaia ierokratia. Zametki na poliakh «Osnov sotsialnoi kontseptsii RPTs» // *Otechestvennye zapiski*. 2001. № 1.
74. Tsy-pin V. prot. Bibleiskie korni idei o Moskve – Tretem Rime i pozdneishaia evoliutsiia ucheniia startsa Filofeia. S. 97–105.
75. Tsy-pin V. prot. Kurs tserkovnogo prava. Klin: Fond «Khristianskaia zhizn»; Kruglyi stol po religioznomu obrazovaniiu v RPTs, 2002. 704 s.
76. Tsy-pin V. prot. Istorii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi: Sinodalnyi i noveishii periody (1700–2005). 3-e vid. Moskva: Izd-vo Sretenskogo monastyrja, 2007. 816 s.
77. Chornomorets Iu. Khristianskii konservatizm patriarkha Varfolomeia i fundamentalizm patriarkha Kirila: Sushchestvennye protivorechiia i ugrozy dlia budushchego [Elektronniy resurs]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/ (data zvernennia: 14.02.2020).
78. Shkarovskii M. V. Obnovlencheskoe dvizhenie v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi KhKh veka. Sankt-Peterburg: Nestor, 1999. 100 s.
79. Shkarovskii M. V. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v KhKh veke. Moskva: Veche; Lepta, 2010. 480 s.
80. Shkarovskii M. V. Konstantinopolskii Patriarkhat i Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v pervoi polovine XX veka. Moskva: «Indrik», 2014. 232 s.
81. Shmeman A., prot. Dogmaticeskii soiuz: Vstupitelnaia lektsiia v kurs istorii Vizantiiskoi Tserkvi // *Pravoslavnaia mysl*. 1948. № 6.
82. Shmeman A., prot. Dogmaticeskii soiuz. // *Sobranie statei 1947–1983* / E. Iu. Dorman. Moskva: Russkii put, 2009. S. 603–615.
83. Shchapov Ia. N. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov i kommunisticheskoe gosudarstvo: 1917–1941. Dokumenty i fotomaterialy. Moskva: Bibleisko-Bogoslovskii Institut Sviatogo Apostola Andreia, 1996. 352 s.
84. Shchelkachev A. K istorii dissidentskogo dvizheniia v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v 1960–1980-e gg. T. 1. Pravoslavnyi Sviato-Tikhonovskii Gumanitarnyi Universitet. S. 218–221.